

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CONTRIBUTION OF TURKISH
WORLD TO ISLAM

31 Mayıs-1 Haziran 2007/31 May- 1 June 2007

BİLDİRİLER

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	172590
Tas. No:	956.02 ULU-T

ISPARTA 2007

S.D.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 8

YAYIN EDITÖRLERİ

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Dr. Nejdet DURAK

KAPAK

Nejdet DURAK

ISBN

978-9944-452-13-7

Birinci Baskı

Eylül 2007 İSPARTA

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: =(246) 211 3881 Faks: 0 (246) 237 10 58

BASKI

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sokak No: 15/B İSPARTA

Tel: 0 (246) 233 03 74&75 Faks: 0 (246) 233 03 76

e-mail: fakultekitabevi@yahoo.com.tr

BİRÛNÎ'NİN İSLAM BİLİM HAYATINA VE DİNLER TARİHİ'NE KATKILARI

Nasuh GÜNAY*

Dünya bilim tarihine damgasını vurmuş birkaç müstesna ilim adamı vardır. Bunlardan birisi de yaşadığı çağa “Bîrûnî Asrı” isminin verilmesine vesile olmuş olan Bîrûnî'dir. Biz burada çeşitli bilim dallarında ilkleri ortaya koyan Bîrûnî'nin genelde İslam Bilim hayatına özelde ise Dinler Tarihi'ne katkıları üzerinde duracağız.

Sadece İslam âleminin değil bütün dünyanın orta çağda yetişmiş en büyük ilim adamı olan Bîrûnî¹, hicri 362 yılında Zilhicce ayının üçüncü günü (4 Eylül 973) Harezm'in başkenti Kas'da² doğdu.³

Türk kökenli olmasına rağmen Araplar, Ruslar ve Farslar tarafından sahip çıkılan⁴ Bîrûnî'nin esas adı, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el- Bîrûnî'dir. Yaşadığı dönemde “üstad” olarak vasıflandırılmıştır.⁵

Bîrûnî Harezm sarayında yetişti, astronomi ve matematikle ilgilendi, küçük yaştan itibaren rastlarda bulundu.⁶ Bu arada Grekçeyi de öğrendi.⁷

Kendisine öncülük eden ve onun iyi yetişmesine vesile olan ilim adamları, “üstadım” diye bahsettiği Oklit geometrisi ve Batlamyus astronomisini okuduğu⁸ Ebu Mansur b. Ali b. Irakî ve Abdussamed b. Samed el-Hâkimi'dir.⁹

Çalışmadaki azmi ve başarısı sayesinde 17 yaşında eser vermiştir. Hayatının yirmi beş yılını Harezm'de geçirdi. Hem ulûm-u Arabî (Fıkıh, Kelam, Gramer) ve Ulûm-u Acemiye (dini olmayan ilimler)'le ve esas olarak grek, matematik, astronomi ve tıp ile ilgilendi.¹⁰

Memunîlerin, Kas'ı almalarından sonra iki yıl Kas'tan uzaklaştı ve tekrar geri döndü.¹¹ Curcan'da Ziyarilerden Sultan Kabus'un sarayında bulundu.¹² En esaslı çalışması olan tarih ve kronoloji üzerine olan *Asaru'l-Bakiye* isimli eserini burada oluşturdu ve Sultan Kabus'a ithaf etti. Muhtemelen İbn-i Sina ile sorulu cevaplı tartışmalara bu dönemde girdi.¹³

Bîrûnî'nin aralarında dostluk olan ve el-Feta el-Fazil (bilge genç) diye hitap ettiği İbn-i Sina ile tartıştığı konuların başında İbn Sina'nın Aristö merkezli dünyanın kadimliği, dünyanın yaratılışı, Yunanlı filozofların bu konudaki ve felek (evren) hakkındaki görüşleri gelmektedir.¹⁴

Cürcan'da kendisine gösterilen itibara rağmen Gürgenç'deki Me'muniler hanedanından Ebu'l-Hasan b. Me'mun'un oğlunun davetini kabul ederek oraya gitti.¹⁵

* Doç.Dr., S. D. Ü. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı/Isparta

¹, Zeki Velidi TOĞAN, “Bîrûnî”, *İA*, II/635.

² Özbekistan'ın Hive şehri.

³ Günay TÜMER, “Bîrûnî”, *DİA*, VI/206.

⁴ Lotfi HERMİ, “Ebu Reyhan El Biruni” (çev. Özcan Özbilge). <http://216.239.59.104/search?q=cache:F78ugF0T9oUJ>

⁵ Toğan, *İA*, II/635, Emir Süleyman es-SİDU, *Ebu er-Reyhan el- Bîrûnî, Dirasetü An Hayatihi*, Riyad 1999,10.

⁶ Tümer, *DİA*, VI/206.

⁷ Edward SACHAU, *Alberuni's India* (ed: Fuat Sezgin), Almanya 1993, XII, 256.

⁸ Tümer, *DİA*, VI/206; Tümer, *Bîrûniye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975,23.

⁹ Toğan, *İA*, II/637.

¹⁰ C.Edmund BOSWORTH, “Life” , Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>

¹¹ Tümer, *DİA*, VI/207.

¹² Toğan, *İA*, II/637; Bosworth, agm.

¹³ Tümer, *DİA*, VI/207.

¹⁴ W.BARTHOLD-Fuat KÖPRÜLÜ, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1963, 52; Muhammed TANCİ, “Beyruni'nin İbn-i Sina'ya Bazı Sorular, İbn-i Sina'nın Cevapları ve Bu Cevaplara Beyruni'nin İtirazları”, *Beyruniye Armağan*, Ankara 1974, 231.

¹⁵ Tümer, *DİA*, VI/207.

Bîrûnî, Sultan Me'mun bin el-Memun'un sarayında İbni Sina, İbn Miskeveyh ve Ebu Nasr gibi bilginlerle birlikte çalıştı.¹⁶ Adı geçen bilim adamlarının çalıştığı müessese o günün bilim akademisi olan ve Harezm emiri Sultan Me'mun tarafından kurulan "Sıvanu'l-Hikme" isimli bir müessese idi.¹⁷

Bîrûnî yedi yıl Harzemşahlara âlim, nedim ve diplomat olarak hizmet etti.¹⁸ Kendisine sağlanan imkânlarla ilmi çalışmalarını devam ettirerek "*Şahın Çemberi*" dediği bir astronomi cihazı icat etti. Bu çalışmaları esnasında İbni Sina'nın da ders aldığı¹⁹ ünlü hekim Ebu Sehl el- Mesîhî ile ilişki içinde oldu.²⁰

Me'mun'un kendi ordusu tarafından öldürülmesi üzerine kız kardeşinin kocası olan Gazneli Mahmut, Harezm'i kendi ülke toprakları içine kattı.²¹ Sultan Mahmut geri dönerken Bîrûnî'yi ve beraberinde hocaları olan Ebu Nasr Mansur ve Abdu's-Samed'i de Gazne'ye götürdü.²² Bîrûnî orada astronomi, matematik ve fizikle ilgili çok verimli çalışmaları gerçekleştirdi.²³

Bîrûnî, Sultan Mahmut'la beraber Hindistan'a gitmeden önce Gazne'de bulunan savaş esiri Hindulardan ve Kuzey Hindistan'dan gelerek saray ve camilerin inşaatında çalışan ustalardan, sarayda çalışan devlet memurlarından, sanatçılardan, hattatlardan ve hizmetçilerden Sanskritçeyi öğrendi.²⁴ On iki yıl Sultan Mahmut'un emrinde Hindistan üzerine çalıştı,²⁵

Gazneli Mahmut'un kontrolündeki Kuzey Hindistan'da Hint felsefesi, Sanskritçe, çağdaş Hindu dilleri hakkında bilgi sahibi oldu. Bununla beraber Hintlilerin hayat, ölüm, tenasüh, evlilik, miras ile ilgili inanç ve gelenekler üzerine çalıştı. Felsefe kitaplarını okudu, Hindistan'ın coğrafi yapısı üzerinde durdu. Bir Hindoloji örneği olan ve Batı'da *İndia* olarak bilinen *Tahkiku Mâ li'l-Hind* isimli çalışmasını burada 1030 yılında tamamladı.²⁶

Gazneli Mahmut'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mesud zamanında da Bîrûnî, yönetime danışmanlıkla beraber ilmi çalışmalarını devam ettirdi. Gazne'de iken *Tahdidü Nihaya'yı* ve matematik, astronomi üzerine olan kitabı *Tefhim*'i yazdı. Aynı zamanda astronomi kitabı olan *Kanunil Mesudi*'yi telif etti. Mineroloji üzerine *Kitab el Cemaher*'i kaleme aldı.²⁷ Sultan Mes'ud, kendisine ithaf ettiği *Kanunu Mesûdi* adlı eseri için Bîrûnî'ye bir fil yükü gümüş para vermişse de o, bu hediye almadı.²⁸

Görme ve işitmede güçlük çekmeye başlayınca öğrencilerinden Ebu Hamid Ahmed b. Muhammed en-Neşhei kendisine yardımcı oldu. Hayatının sonuna doğru eczacılıkla ilgili kitabı olan *Kitabu's-Saydana* 'yı 80 yaşında kaleme aldı.²⁹

Gaznelilerden Mahmut, Mesut, Mevud ve diğer hükümdarlara hizmet ettikten sonra 442/1050'de hayata gözlerini yumdu.

Bîrûnî 80 yıllık hayatında 100'den fazla eser telif etti. O güne kadar bilinmeyen birçok meseleyi ele aldı, çözüm yolları üretti.

Bîrûnî'nin yaşadığı dönem ve yer ilmi hareketlerin en yoğun olduğu yerler arasındaydı. Nitekim onun hemen öncesi ve sonrasında Maverâünnehir'de, konularında uzman ilim adamları ve çok yoğun bilimsel faaliyet vardı. O dönemde yetişen ve çeşitli ilim dallarında meşhur olan bilim adamları yaşadıkları çağa ve daha sonraki yıllara ışık tutmuşlardır. Bu ilim adamları arasında Matematik âlimi Muhammed b. Musa el-Fergani (v. 850), Filozof Ebu Nasır Farabi (v.950), Tabib Allame Ebu Ali İbni Sina (v.1037), Tarihçi Ebu Abdullah Razi (v.),

¹⁶ "Beyruni", <http://tr.wikipedia.org/wiki/>

¹⁷ Sidu, 24

¹⁸ Bosworth, agm.,

¹⁹ Tümer, 207.

²⁰ Ebu Rayhân Muhammed b. Ahmed el-BÎRÛNÎ *Tahdidü Nihayeti'l-Emakin li Tashihî Mesafehati'l-Mesakin (Tahdid)*, Ankara 1962, 137; Tümer, *DİA*, VI/207.

²¹ Tümer, *DİA*, VI/207.

²² Togan, *İA*, II/637.

²³ Sachau, XII

²⁴ Sachau, XII.

²⁵ Bosworth, agm; Barthold, 52, Sidu, 20,21.

²⁶ Bosworth, agm; Barthold, 52; Sidu, 20,21.

²⁷ Bosworth, agm; Tümer, *DİA*, 208

²⁸ Tümer, *DİA*, VI/208.

²⁹ Tümer, *DİA*, VI/209.

Nahivci Zemahşeri (v.1144), Lügatçı Kaşgari (d.1038) sayılabilir. Bu arada bu bölgede yetişmiş fıkıh ve hadis alanında dünya çapında meşhur İmam Nesai, Tirmizî, İmam Buharî, Abdurrahman Semarkandî gibi ilim adamlarını da unutmamak gerekir.

Bilimsel Yönü, Eserleri ve Dinler Tarihçiliği

Bîrûnî güzel ahlak sahibi, yumuşak huylu, ilme meraklı, çalışkan, insanları seven, taassuptan uzak bir kimse idi.³⁰ Yine o Sultan'ın kendisine ithaf ettiği çalışması için gönderdiği üç deve yükü gümüş parayı ret edecek kadar ilme âşık, ilmi mal mülk için kullanmayan bir kimseydi. Amacı ise ilmi hakikatin ortaya çıkarılmasıydı.³¹ Elinden kalemi düşmeyen, gözü kitaptan ayrılmayan, kalbi tefekkürden uzak kalmayan bir kişiliği vardı.³²

Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanında İbranca, Rumca, Süryanice, Yunanca, Sanskritçe gibi daha birçok lisan biliyordu. Eserlerinde bilim dili olan Arapçayı kullandı.

Felsefi, dini ve ilmi eserleri okuyacak şekilde Hintçe ve Grekçeyi de öğrenmiş, Puranaları Arapçaya Ptolemy (Batlamtus)'nin Almagest'ini (Mecisti) de Sanskritçeye çevirmiştir.³³ Aynı zamanda Öklid'in Unsurlar kitabını ve Batacali'nin Yoga Sutra isimli eserini ve Samkya'yı Arapçaya çevirmesi onun dillere hakim olduğunu da göstermektedir.³⁴

Bîrûnî matematik, astronomi, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, jeoloji, jeodezi (yeryüzü düzlemini ölçme bilgisi), dinler ve mezhepler tarihi gibi otuz kadar farklı ilim dalında çalışmalar yaptı, eserler verdi.³⁵

Bîrûnî'nin temsil ettiği uzmanlık dalları öncelikli olarak matematik, astronomi ve coğrafya olmakla beraber,³⁶ Dinler Tarihi de özellikle ilgilendiği bilim dalları arasındadır.

Bilimsel çalışmalarında objektif bir metot takip etti. Özellikle diğer din ve inançların incelenmesi konusunda objektifliği çok bariz bir şekilde görülür. Yaşadığı dönemde ilim adamları diğer dinden olanları kötülerken, Hintliler de kendilerini üstün görüp başkasını necis (pis) sayarken,³⁷ Bîrûnî, samimi bir Müslüman olmasına rağmen objektifliği elden bırakmamıştır.³⁸ Nitekim Nesturilerle ilgili Müslüman bilginlerin onların bir festivalini sefahat âlemi olarak vasıflandırmaları, onu bir hayli üzmüştür.³⁹

Diğer taraftan Bîrûnî'nin ilmi şahsiyetini belirlerken gözlem ve deneye verdiği öneme vurgu yapmak gerekir.⁴⁰ Dünyanın oluşumu ile ilgili konuyu deniz kenarındaki fosillerden hareketle açıklaması⁴¹, onun keskin bir gözlemci olduğunun başka bir delilidir.⁴²

Ona göre deney ve gözlem akıl yürütme ve tefekkür bilgi elde etme yollarındandır. Bununla beraber ilahi vahyin işaretleri de bilgi kaynağıdır.⁴³ Bîrûnî çalışma disiplini olarak çok titizdi. İhtisas sahibinden bilgi alır, gerektiğinde diğer bilim adamları ile birlikte çalışırdı. Nitekim Sıvanu'l-Hikme isimli bilim akademisinde ve birçok rasatta diğer bilim adamları ile ortaklaşa çalışmıştır.⁴⁴ O, metodik açıdan kaynak temininde ve tenkidinde maharetli idi, kaynakları ve yazarı hakkında da bilgi verirdi.⁴⁵

³⁰ Sidu, 18

³¹ Ali Ahmet ŞEHAT, *Ebu Reyhan Beyrunî*, Mısır 1968, 208-210.

³² Şahat, 73.

³³ Sachau, XVI, XX,

³⁴ Tümer, *DİA*, VI/208.

³⁵ Tümer, *DİA*, VI/209.

³⁶ Aydın SAYILI, "Beyruni ve Bilim Tarihi", *Beyruniye Armağan*, 67.

³⁷ Biruni *Tahkik* 14-16, Tümer, age, 69.

³⁸ Tümer, *kitap*, 68.

³⁹ Biruni, *Tahkik*, 3-4; Tümer, *tebliğ*, 214.

⁴⁰ Tümer *DİA*, VI/209; Şehat, 209.

⁴¹ David PINGREE, "Bibliography", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>.

⁴² Tümer, *DİA*, VI/210.

⁴³ Tümer *DİA*, V/209.

⁴⁴ Sidu, 24.

⁴⁵ Tümer, age, 47.

Bîrûnî sosyal bilimlerde mukayese metodunu başarı ile kullanmıştır.⁴⁶ O, eserlerinde Hint, Müslüman ve Yunan bilginlerin çeşitli konulardaki fikirlerini karşılaştırır, değerlendirmelerde bulunur, neticeye giderdi. Özellikle astronomi ve dinlerle ilgili hususlarda çeşitli din ve felsefelerin görüşlerini verir.

O bilgiye tenkitçi bir açıdan yaklaşarak, körü körüne inanmaya karşı çıkardı. Nitekim Bîrûnî Batlamyus ve kendi fikirlerine zaman zaman başvurduğu Aristoteles'in dünyanın sabit hareketsiz olduğu fikrine karşı çıkmış, onun dönen bir kütle olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁷

Bilimsel bir kafaya sahip olan Bîrûnî sihre ve büyüye inanmamış, bunların illizyon ve el becerisi olduğunu ileri sürerek ona yalancıların halkı kandırmak için bu yola başvurduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Yine o, astrolojinin de gelecekte haber verme şeklinde algılanmasına karşı çıkarak, astrologların yalancılıklarını ortaya çıkarmış, yıldızlardan ve kuşların uçuşundan hüküm çıkarmanın karşısında kesin bir tavır almış; onlarla ilgilenenleri kötülemiştir. Bu bağlamda Bîrûnî'nin rasyonel davrandığı, akılcılığı ön planda tuttuğu görülür. Batıl inançlara, hurafelere de karşı çıkarak, ilmi araştırmalara engel olacak saplantılardan ve peşin fikirlerden kaçınmıştır.⁴⁹

O gerçek bilgiyi kendine konu edinmiş, kulaktan dolma, gerçeği yansıtmayan bilgileri değerlendirmeye almadığı gibi bu bilgilere ve onları kullananlara da karşı çıkmıştır.

Bîrûnî'nin diğer dinlerle ilgili yaklaşımı, İslam inançlarına aykırı görünse de dikkate değer bir şekilde korkusuzca ve iyi niyetli, mensubiyetten uzak bir şekildedir. Mesela Müslüman yazarların Nesturilerle ilgili bir yazısını bu açıdan eleştirmektedir. Bu yazıda Müslüman yazarlar Nesturi Hristiyanlarının bir kutlamasını Orgie'e karışık sefahat âlemi şeklinde yargılar veya suçlarken, Bîrûnî bunların böyle bir yargılama haklarının olmadığını belirtmektedir. O bu bilgileri iftira olarak vasıflandırmış, bir dost veya düşman özellikle Hristiyan bir mezhebe bu şekilde bir iftirayı kabullenememektedir. O, onların inandıkları şeyin hatalı olmasına karşılık iffetli olduklarını; dürüstlükleri ve sadakatlerinin en üst düzeyde olduğunu belirtir.⁵⁰

Onun araştırmacı kişiliği de bilimsel çalışmalarda kendini ön plana çıkarmaktadır. Nitekim kaleme almış olduğu *Tahkik* isimli eserini Hindistan'da yaptığı gözlemler, Hintlilere ait kitapları inceleme ve ilgili kişilerle konuşarak onlardan bilgi toplama yoluyla oluşturmuştur. Bîrûnî'nin büyük bir başarı ile kullandığı bu metodlarına bugün birçok bilim dalı, bilgi toplama vasıtası olarak başvurmaktadır.

Ona göre bilimin ilerlemesi ve gelişmesi için şunlar lüzumludur: 1) İlmi düşünceye serbestlik tanınmalı, yani ilimde söz sahibi olanlar, fikir hürriyetine sahip olmalı. 2) İlmi çalışmalar açık ve sağlam metotlara dayanmalı. 3) İlim; bâtıl düşüncelerden, sihir ve hurafelerden arınmış olmalı. 4) Gerçek ilim adamlarının çalışma aşkı, şevki ve gayretlerini arttıran teşvik tedbirleri alınmalı. 5) İlmin ilerlemesi için lüzumlu her türlü maddi ve manevi, şartlar ve imkânlar hazırlanmalı. 6) İlme, ilmî eserlere ve ilim adamlarına saygı gösterilmeli, itibarları yükseltilmeli. 7) İnsanların dikkat ve alâkalarını ilmi konulara çekine çalışmaları yapılmalı. 8) Devlet adamları, ilmin gelişmesi için gereken tedbirleri tespit edip, hemen bunları tatbik etmeli.⁵¹

Onun değişik bilim dalları ile ilgilenmesinin nedeni Allah'ı yüceltmeye yönelikti. Bununla beraber Eserlerinde çok defa Kur'ân ayetlerine başvurur, onların çeşitli ilimler açısından yorumlanmasını amaçlardı.⁵²

Gazne gibi bir şehirde kibleyi tam olarak tayin etmeyi Rabbinin rızasını kazanmasına vesile olacak bir iş olarak algılaması ve bu davranışından dolayı kıyamet günü Allah'tan bunun karşılığını umması, onun dindarlığının derecesini ve dini konulardaki samimiyetini göstermektedir.⁵³

⁴⁶ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970,93

⁴⁷ <http://tr.wikipedia.org/wiki/>, Tümer, *DİA*, VI/210

⁴⁸ Tümer, age, 42

⁴⁹ Tümer, age, 42, Togan *İA*, II/644.

⁵⁰ Biruni, *Tahkik*, 3-4; Tümer, *tebliğ*, 214; .François de BLOIS, "History of Religions" Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>

⁵¹ <http://www.spygrup.org/archive/index.php/t-25213.html>

⁵² Biruni, *Tahdid*, 5,7,9,11; David PINGREE, "Bibliography", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>.

⁵³ Biruni, *Tahdid*, 14-16. Togan, *İA*, II/638,

Bîrûnî bazı bilim dallarında o kadar ileri gitti ki, araştırma için o gün kullanımda olan aletleri daha kullanışlı hale getirdi. Bazen de kendisi alet icat etti. Mesela bunlardan birisi kendisinin “cihazı mahrutî” dediği yoğunluk ölçme aleti olan piknometre’dir.⁵⁴

Bîrûnî’nin eserleri halen Batı bilim dünyasında kaynak eser olarak kullanılmaktadır. Türk Tarih Kurumu 68. sayısını Bîrûnî’ye Armağan adıyla çıkararak bir kadirşinaslık göstermiştir. Dünyanın çeşitli ülkelerinde Bîrûnî’yi anmak için sempozyumlar, kongreler düzenlendi, pullar bastırıldı. UNESCO’nun 25 dilde çıkardığı Conrier Dergisi 1974 Haziran sayısını Bîrûnî’ye ayırdı. Kapak fotoğrafının altına, “1000 yıl önce Orta Asya’da yaşayan evrensel dehâ Bîrûnî; astronom, tarihçi, botanikçi, farmalog, jeolog, şair, mütefekkir, matematikçi, coğrafyacı ve hümanist” diye yazılarak tanıtıldı.⁵⁵

Bîrûnî’nin kendisinin yazdığı eserlerin sayısı yüz on üç civarında olmakla beraber onun yüz seksen civarında eserinin olduğu rivayet edilmektedir. Eserlerinin doksan beşi astronomi, matematik ve coğrafya ile ilgilidir. Matematikte tatbiki matematiği kullanmakla beraber teorik tartışmalarda da bulunmuştur, teoriler geliştirmiştir.⁵⁶

Âsârü’l-Bâkiye ani’l-Kurûni’l-Hâliye: (Kadim Milletlerin Vakayinamesi)

Yirmi sekiz yaşında yazdığı en önemli eserdir. Bu kitabı çeşitli toplumların kullandıkları takvimler hakkında ve dini günlerin, bayramların ve ibadet vakitlerinin tespiti konusunda kendisinden bilgi istenmesi üzerine yazmıştır.⁵⁷ Eseri Arapça yazmış ve yukarıda işaret edildiği gibi sultan Kabus’a takdim etmiştir.

Kitapta daha önce hiç kimsenin detaylı bilgi vermediği gün, ay ve seneler çeşitli milletlere ait takvim bilgileri, tafsilatlı cetveller, yer küre hakkında bilgiler vardır.⁵⁸ Ayrıca kitap tabiat ve beşeri tarih ile ilgili bilgileri de ihtiva etmektedir.⁵⁹

O, Asar’da Yahudi, İbrani, Beni İsrail, Sabi ve Harranilerin takvimlerinden, milletlerin kronolojisinden bahseder(11). Dini günlerin tespitinde sadece kendi dindarlarına değil diğer dinden olanlara da katkıda bulundu. Bugün biz dini bayramların başlangıcın da bile anlaşıyoruz. Kitaplarda geçen Faraklit kavramına açıklık getirir ve onun Hz. Muhammed’e işaret ettiğini vurgular (Asar, 18-20).⁶⁰

Hız. İsa’nın göğe yükselmesinden, İsrailoğulları’nın Mısır’dan çıkışından, Hız. Musa’nın Turu Sina’ya çıkışı ve sayfaların verilmesinden bahsederek Beytü’l-Makdis’in inşasına kadar olan olaylar hakkında bilgi verir(19). Muharref kitaplardan bahseder, Mani’nin ashabının sahip olduğu İncillerin diğer Hristiyan İncillerinden farklı olduğunu belirtir(23). Hız. Âdem’in gelişi ile ilgili ihtilaflardan bahseder. Batlamyus’un el-Mecesti isimli eserinde gezegenlerin sabitliğini ileri sürdüğünü söyler(29). Zülkarneyn’in Müslüman olduğunu iddia eder(41). Hız. Adem’in yaratılışından Hız. İbrahim’e kadar olan peygamberlerin listesini verir(73). Yahudilerin Mısır’dan çıkışı, Tih Çölü’ndeki yolculukları, Hız. Musa’nın vefatı, Talut (Saul), Hız. Davut, Süleyman ve Danyal ile ilgili bilgiler verdikten sonra Mesih’ten söz eder(75-78). Babil, Rum, Keldani, Bizanslı yöneticilerden, krallardan haber verdikten (67-117) sonra halifelerden de söz eder(139). Yahudilerin Kudüs’teki Beyt-i Makdis’e yönelme sebebi, Hristiyanların doğuya yönelme sebepleri üzerinde durur(151).⁶¹

Takvimle ilgili çeşitli cetvelleri verir. Ayın içtima günlerinden bahseder, yedi gezegeni konu edinir.(174).

Budistleri Budist keşişlerin kırmızı giymesinden dolayı “muhammere” ve “shamaniyya” diye isimlendirir (188-89). Hristiyan, Melkit, ve Süryaniler arasındaki takvimle ilgili farklılıkları ortaya koyar(289). Peygamberler tarihi ile ilgili ilginç bilgiler verir, mesela Yahya bin Zekeriya’nın başının mezara konmasından, bahseder(391).

⁵⁴ Şehat, 201-202.

⁵⁵ <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=361>

⁵⁶ Bosworth, agm.

⁵⁷ Biruni, *Asarul Bakiyeti an Kuruni’l-Haliye(Asar)*, (tahkik: Edvard Sachau), Leipzig 1923, 4; Tümer,DİA, VI/211.

⁵⁸ Sidu, 69.

⁵⁹ Sidu, 71.

⁶⁰ Tümer,age, 139.

⁶¹ Tümer,age, 230

Burada belirtmeden geçemeyeceğim ilginç bir bilgi daha vardır. O da Ashab-ı Kehf'in mezarlarının Efesos şehrinde olduğu, mağaranın yüksekliği yüz ziradan küçük olan bir dağda bulunduğu bilgisidir. Burada Bîrûnî Ashab'ı Kehf'le ilgili olarak Kur'an'da özel bir surenin olduğunu vurgular (Asar, 290). Yine o dini takvimle ilgili olarak her ayın günlerinin çeşitli dinlere göre önemleri üzerinde durur. Mesela Nisan'ın birinci gününün Hz. Meryem'in 40 günlük oruca başladığı gün olduğunu belirtir.

Bu türlü önemli bilgiler sadece Hristiyanlarla sınırlı değildir. Nitekim Yahudi takvimindeki dini günler üzerinde de durur.(296-309) Melkitlerin dini bayramları, zikirleri, oruçları ve oruç takvimleri ile ilgili detaylı bilgi verir (312). Aşure günü Hz. Peygamber'in oruç tuttuğunu söyler(230). Buna ilave olarak Ramazan'ın birinci günü Suhufu İbrahim nazil olmuştur. Yine Tevrat'ın Hz. Musa'ya Ramazan'da nazil olduğu bilgisini verir. Kuran'ın da Ramazan ayında indiğini vurgular. Ramazan'ın on ikinci günü Zebur'un Hz. Davud'a verildiğini belirtir. Şevval'de Hz. Hamza'nın şehit edildiğini, Hz. Peygamber ile Necranlı Hristiyanlar arasında mübahelenin gerçekleştiğini söyler(333). Eserinde bazen siyasi ve tarihi olaylarla ilgili olarak yazılmış, olayların senesini ve kahramanlarını gösteren, içeren şiir ve kasideleri de kullanır(32).⁶² Ayrıca kitapta hükümdarların isimlerini verir. Zülkarneyn ile ilgili tarihsel hikâyeleri ortaya koyar. Unutulmuş meşhur kişilerden bahseder. Hristiyan ve Yahudi kronolojisini yanlış olmakla eleştirir. Bunların dini takvimlerinin doğru şekilde belirlenmesine katkıda bulunur.⁶³

Tahkiku ma li'l-Hind:

Bîrûnî bu kitabı 1030 tarihinde tamamladı. Hindoloji alanında yazılan ilk ciddi eserdir. Müellif bu eserinde Hint dini ve inançlarını, Hint kültür ve medeniyetini, sosyal yapısını, konu edindir,⁶⁴ Hind mitolojisi ve Hindistan'daki tabii ilimlerin durumunu başarılı bir şekilde aksettirir.

"Kitabu Tahkiki ma li'l-Hind" isimli eseri Hintlilerin kabul edilebilir ve edilemez doktrinlerini detaylı bir şekilde anlatan bir kitaptır. Kitapta Bîrûnî mukayeseli dinler alanına yolculuk yapar.⁶⁵

Tahkik iki bölümden seksen makaleden oluşmaktadır. Bîrûnî'nin kitabı yazma nedeni Hint dinleri ve Hintliler hakkında birinci elden bilgilere sahibi olmak istemesidir.

Bîrûnî bu eserinde dini, felsefi fikirler, edebiyat, adetler, batıl itikatlar, kronoloji, astronomi, kanunlar, astroloji gibi birçok disiplini kullanmıştır. Devrin bütün özelliklerini aksettirerek ölümsüz bir eser meydana getirmiştir. Eser zengin bir gözlem, inceleme, merak, feraset ürünüdür. Burada insanları, bitkileri, hayvanları, ilimleri medeniyeti, kültürü ile Hindistan anlatılmaktadır.⁶⁶ Bunu yaparken de tenkit ve mukayese metodunu başarı ile kullanmıştır.

Bazılarınca Tarihi Hind veya Kitabı Hind olarak isimlendirilen bu kitap bilinmeyen, yabancı bir kültür dünyasını İslam ve batı dünyasına tanıttı. Bugün bile kadim Hint kültürü ile ilgili önemli bir kaynak olup çok geniş Sanskritçe bilgilere sahiptir. Bu eserini oluşturan Hint kültürü ve felsefesi ile ilgili bilgileri Gazneli Mahmut ile birlikte gittiği Hint seferinde karşılaştığı Panditlerden elde etmiştir.⁶⁷ Ayrıca o, Upanişadlar, Patancali, Puranalar, Dört Veda ve Nagarjuna gibi Hind dini ve mitolojisine ait bilimsel eserler de okumuştur.

Bîrûnî'nin bu eserindeki Hinduların tanrı, yaratılış ve kurtuluşla ilgili görüşlerine yaklaşımı övülmeye değerdir. Bununla beraber o, bu inançların İslam inançları ile farklılıklarını ortaya koyarak reenkarnasyonun Hindu inançlarının bir şifresi olduğunu belirtir. Ayrıca o Putperestliğin gelişimi ile ilgili olarak "Önce Yahudi ve Hristiyanlarda olduğu gibi, adaletli, müşfik yöneticilerin heykelleri yapıldı. Nebiler, büyük adamları, alimler ve yöneticilerin ölümleri üzerine kalplerindeki yerleri büyüdü. Onları anmak için yapılan heykeller zamanla tazime

⁶² Edvard SACHAU, Ebu Reyhan Bîrûnî, Asarül Bakiyeti an Kurunil-Haliye, Leipzig 1923.

⁶³ Pingree, agm.

⁶⁴ Tümer, *DİA*, VI/213.

⁶⁵ François de BLOIS, "History of Religions", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>

⁶⁶ Togan, *İA*, II/639, Tümer, age, 36.

⁶⁷ Bruce B. LAWRENCE, "Hindoloji", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>; Sidu, 65.

kadar vardı" demektedir.⁶⁸ Bununla beraber Hindistan'da bugün bile sert bir şekilde olan Kast yapılanmasının Brahmanların yazılarından kaynaklandığını belirtir.⁶⁹

Yine bu esrinde Hint düşüncesindeki kurtuluşun yollarını vererek, bunların sevgi, adama yolu olan Bhakti Yoga, bilgi ve bilgeliği ön planda tutan İnana Yoga olduğunu söyler. Diğer taraftan Bîrûnî, Bhakti yogaya daha çok yer ayırır. Yoga ruhların kendi öz tabiatlarını bilir hale gelmesidir. Bîrûnî ahlaki normların tasvirinde hakti yoga ile İslami sufi gelenekle olan paralelliklerinden bahseder. Yine burada Hint, Grek ve İslam Sufi inancı arasındaki benzerliklerden bahsederek mukayeseler yapar, ancak aynı şeyi ruh göçü söz konusu olunca yapmaz. İlk bölümlerde Bîrûnî tam bir ilahiyatçı son bölümlerde ise antropolog gibi davranmaktadır.⁷⁰

Tahkik'de Bîrûnî Hindular üzerine genel bilgiler verdikten sonra Allah hakkında Hinduların ihtilaf ettikleri hususlar(13), İsanın baba oğul meselesini inceler(26), Yahudilerde de benzer durum olduğunu belirtir.⁷¹ Mani'nin Kitabı'l-Esrar'ından bahseder.(29) Ona göre Teslis Hristiyanlığın, Cumartesi(Sebt) Yahudiliğin, Tenasüh de Hintlilerin remzidir, onu kabul etmeyen Hindu değildir. Bu da kişinin işlediği hayır ve şer eksenli fiillere bağlıdır.⁷² Ruhlar âlemi, kişinin istediği kemal derecesine ulaşınca kadar ruhun tekrar tekrar dünyaya gelmesi olan(27) tenasüh konusunda Hint ile maniheist öğretiler arasındaki paralellğe dikkati çeker. Onun tenasüh fikrini Hintlilerden ödünç aldığını belirtir(23-27). Yine o, Hintlilerin cennet ve cehennem anlayışı(29), Krişna(30), dünyadan kurtuluş yolları(33), moksha (kurtuluş, özgürlük) hali(34), kast ve kast dışı olan insanlar(48), dinlerin kökenleri(51), putlara tapmanın başlangıcı(53), Vedalar, Puranalar ve diğer milli kitaplar(73), astronomi, astroloji(73), gezegen isimleri, burçlar ayın menzilleri (76), Cennet ve cehennemin isimleri(111), karma inancı(131), Hint dinleri ve mezhepleri, Hindu düşüncesinin dünya ile ilgili söylemleri, âlemin yaratılışı(163) gibi konuları inceler.

Yine Tahkik'te Bîrûnî Brahmanların yaşam tarzından bahsederek onların günde iki defa yemek yediğini belirtir(270, İndia, 134). Brahmanlar dışında diğer kastların gelenekleri üzerinde durur(270). Kast sisteminde bir sınıf olan Kşatriya'nın Hint kutsal kitabı olan Vedaların okunmasını öğrenebileceği ancak başkasına öğretme haklarının olmadığını belirtir(270, İndia,136). Kast sisteminde bir grup olan Sudralar'ın din adamı sınıfı Brahmanların hizmetçileri olduğunu vurgular(271, İndia, 136).

Diğer taraftan Bîrûnî bu eserinde Hint dini merasimlerden ve merasimlerde uygulanacak olan prensiplerden de bahseder. Bu bağlamda Hint kutsal kitaplarından olan Vedaların belirttiği ateşe atılacak kurbanlar ve onların özellikleri hakkında bilgi verir. Brahmanlara ve diğerlerine verilecek yiyeceklerden şarap, pirinç gibi sadakaların çeşitlerinden, ateşe atılan yağ ve undan bahseder. Hinduların Hindu olmayan birisine dokuduğunda ellerini ateşle veya su ile temizlediklerini belirtir.(271, İndia 139), Hac ve kutsal mekânlara ziyaretten bahsederek(272). Haccın Hindular için farz olmadığını belirtir. Hinduların kutsal kabul edilen hac merkezlerine giderek orada ibadet ettiklerini, putuna taptıklarını, ilahiler söylediklerini, dua ettiklerini, Brahmanlara sadakalar verdiklerini ve haccın sonunda da saç ve sakallarını keserek haclarını tamamladıklarını vurgular(273, İndia, 142). Ayrıca Hindularca yenilmesi ve içilmesi yasak olan gıdalar hakkında bilgi vererek(276) sığır, at, deve, fil eti her türlü yumurta yemenin yasak olduğunu, koyun, keçi, balık ve buffolo (Amerikan boğası) gibi hayvanların etlerinin yenmesinin serbest olmasından bahseder. Şarabın ise Sudralara müsaade edilmekle beraber ticaretinin yasak olduğunu söyler. (Tahkik, 277, İndia, 151).

Diğer taraftan Bîrûnî Tevbe (280) oruç ve çeşitleri (284), bayramlar, yoga üzerine (299) çeşitli bilgiler verir. Hintlilerin ölü yakma ve intihar hakkındaki görüşlerini zikreder (282)

Bîrûnî'nin Tahkik'de Budizmle ilgili olarak verdiği bilgilerin kaynağı İranşehri ve Zurkan'ın kitaplarıdır. Mani ve Maniheizmle ilgili bilgiler verir bunları İranşehri'nden almakla beraber Mani'nin Kitabı'l-Esrar isimli kitabını 40 yıl araştırıp bulmuştur.⁷³

⁶⁸ Biruni, *Tahkik*, 53; Şehat, 218.

⁶⁹ Lawrence, agm.

⁷⁰ Lawrence, agm.

⁷¹ Tümer, *tebliğ*, 224

⁷² Şehat, 217

⁷³ Sachua, İndia, 254, 255; Şehat, 211.

Kitab-ı Batancali

Bîrûnî'nin Hind düşüncesi ile ilgili en önemli eserlerinden birisi de Patancali'nin Yoga Sutrasi⁷⁴ isimli kitabının tercümesi olan Kitab-ı Batancali'dir.

Bîrûnî'nin Arapçaya tercüme ettiği Batancali'nin bu kitabının müfessiri bilinmemektedir.⁷⁵ Metodu ilmiyalıdır yani biri sorar diğeri cevap verir. Kitap meditasyon yolu ile birliği ve kurtuluşun yollarını gösterir. Teistik yoga doktrinini ele alır. Teoloji kitabından ziyade bir teosofi kitabıdır. Kapila'nın "Samkya Felsefesi" ve Bahagavad Gita üzerine tesis edilmiş, Patanjali tarafından ortaya çıkarılmış, oluşturulmuş bir kitaptır.⁷⁶

Bu çalışma Bîrûnî'nin Hint üzerine ilk çalışması olup, ruhun vücuttan kurtuluşunu anlatır. Kitabı Batancali'yi ilk önce L. Massignón 1922'de İstanbul'da keşfetti⁷⁷, sonra J.W. Hauver bunu kesinleştirdi. H.Ritter de ileri tarihte 1956 da yayınladı. Bununla beraber Shlomo Pines; Tuvia Gelblum da Bîrûnî'nin bu eserini İngilizce olarak "Al-Bîrûnî's Arabic Version of Patanjali's "Yogasutra" başlığında Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London)'in çeşitli sayılarında dört bölüm halinde yayınlamışlardır.⁷⁸

Kitap dört bölüme ayrılmaktadır. Diyalog şeklinde Arapçaya tercüme edilmiştir. Bîrûnî'nin iyi kullandığı Sokratik metotla kaleme alınmıştır.⁷⁹ Bilinmeyen bir nüshadan dört kitap (bölüm) halinde yaptığı tercümenin her bir bölüm farklı konuları ele almaktadır.

Bîrûnî'nin tercümesinin Birinci Bölümü ruhun ve bedenin birbirine olan karmaşık etkileşiminden bahseder. Düşünce ve hislerin kontrolünün üç metodunu verir. Bu metotların, 1) Hareketlerin kontrol edilmesi davranışların alışkanlık haline gelmesi Arapçası tecvid (abhyasa=uygulama). 2) Zihinsel feragat-vairagya- (Dünyevi arzuların yokluğu. Gerçek olmayana, geçici olana karşı kayıtsızlık. Zevk ve haz verici olan nesnelere yönelik hiçbir çekimin duyulmaması. Bağımlılıklardan kurtuluş) hislere kapılmama(Arapçası el-zuhdu'l-fikrî, 3) Adama (Bhakti) (Arapçası abada) şeklindedir. Bu üçü birçok Hindu geleneğin yoga basamaklarıdır. Bhagvad Gita dahil bunu sunar. Kriya veya Karma yoga, İnana yoga ve Bhakti yoganın genel amacı kişiliği gerçekleştirme, özgürlük mokşa halidir. Arapçası ittihatır. Yani varlıkla, gerçeğe bir olmaktır.

İkinci bölüm: Samadhi yani kurtuluş için yapılabilecek, takip edilmesi gereken metotları içerir. Bunun da yedi yolu vardır. Bunların dördü dış, üçü iç hazırlıktır.

1) Yama: (Ahlaki disiplin, kurallara uyma) zarar vermeme, şiddetten, yalandan kaçınma, hırsızlık yapmama ve açgözlü olmama.

2) Niyama: Negatiflerden kurtularak pozitifleri güçlendirme

3) Asana: Bedensel duruşları içerir.

4) Pranayama: Çeşitli, solunumu denetleme yöntemlerini içerir.

5) Pratyahara: Algıların denetlenmesi demektir

6) Dhrana: Meditasyon nesnesine odaklanma.

7) Dhyana: Zihnin tam olarak denetim altına alınmasıdır.

Samadhi hali yani kurtuluş, özne ile nesnenin bir olması (gerçek varlıkla bir olma) bu yedi basamaktan sonradır.

Bugün Ashtaunga Yoga (sekiz kademeli ya da sekiz kollu yoga) olarak adlandırılan bu yoga türü Patanjali tarafından oluşturulmuştur.

⁷⁴ Yoga Sutrasi MÖ ikinci yüzyılda yaşamış olan Hint bilgini Patancali tarafından yazılmış bir kitap olup, toplam yüz doksan altı sutradan oluşmaktadır. Sutralar, 1)Samadhi Pada 2)Kriya Yoga 3)Vibhuti Pada 4)Kaivalya Pada şeklinde dört bölümden oluşmaktadır.

⁷⁵ (Biruni, Tahkik, 36, İng Alberruni's İndia, 264).

⁷⁶ Sachau, İndia 263

⁷⁷ Patanjali, bu yüzyılın başlarında Fransız oryantalist L. Massignón tarafından İstanbul'da bulunmuştur. Lotfi Hermi Ebu Reyhan El Biruni (çev. Özcan Özbilge). <http://216.239.59.104/search?q=cache:F78ugF0T9oUJ>

⁷⁸ <http://www.jstor.org/view/0041977x/ap020087/02a00030/0>.

⁷⁹ Shlomo Pines; Tuvia Gelblum "Al-Biruni's Arabic Version of Patanjali's "Yogasutra" başlığında Bulletin of the School of Oriental and African Studies, <http://www.jstor.org/view/0041977x/ap020087/02a00030/0>.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Bu sistemi açıklaması, nasıl yapılabileceğini Üçüncü Bölümde gösterir. Pranas, sidhis gibi kavramların Arapçasını verir.

Dördüncü bölümde Sidhee'nin (Psişik (paranormal) uçma gibi yetenekleri açıklayan bölümdür. Bu bölüm Jinana yogayı Mantra yogayı da kapsar.

Bu kitabı oluştururken Bîrûnî analitik gücünün zirvesindeydi. O Hindu dini ve felsefesini önemli kategorilerini seçebilme yeteneğine sahipti.

Yine Bîrûnî bu eserinde ruhun bir bedenden bir bedene geçişini tenasüh, varlıkla birleşmesini ittihad şeklinde tercüme eder. Saktizm'in karşılığı olarak de zühdü kullanır ve onun faydalarından bahseder.⁸⁰

Tahdidu Nihayeti'l-Emakin li-tashihi'l-Mesakin: (Kentlerin Koordinatlarının Belirlenmesi)

Bîrûnî'nin Gazne dönemindeki ilk önemli eseridir. 1025'de yazdığı bu kitabında Bîrûnî, ilimlerin ortaya çıkışı (6), âlemin yaratılışı(17), semavi kitaplar (18), coğrafya ve jeoloji ile ilgili konular(19), ülkeler arası uzaklıklar (124), bazı önemli şehirler arasındaki uzaklıklar (224), kible (253), çeşitli şehirlerdeki ve değişik kişilerin yaptığı rasatlar hakkında bilgi vermektedir(275).⁸¹

O kitabının başında yeni bir bilim dalı geliştirdiğini belirtmektedir. Bu bilim dalı günümüzde jeodezi denilen bir bilim dalıdır. Bîrûnî bu eserinde enlem boylam hesaplamaları, şehirlerarası uzaklıkları belirleme, kible bulma metotları yanında coğrafi, astronomi, jeoloji hakkında bilgiler de vermektedir. ⁸² Bu kitabında Bîrûnî bu tip bilimlerle uğraşmayı, yani astronomi il, gök cisimleri ile ilgilenme nedenini Kur'an ayetlerinde bunun emredilmesi nedeniyle bunu gerçekleştirdiğini belirtir.⁸³ Namazın öneminden bahseder, namazda Müslümanların yöneldiği yer olan kible konusunda ve kible konusundaki yanlışlıkları giderme konusunda bilgiler vermektedir.⁸⁴ Yönlerin bulunmasında ve kible tayininde konunun aha iyi kavraması için zaman zaman çeşitli şekiller de vermektedir.⁸⁵

Bîrûnî bu eserinde yeni bir bilim dalı olan Jeodezi (yeryüzü düzlemini ölçme bilgisi) bilim dalına temel harcı koymuştur (Tahdid, 3).⁸⁶ Bu eserde şehirlerin enlem ve boylamlarını, enlem ve boylamlar arasındaki farklılıklarını verir.⁸⁷ Mekânlara yahut genel olarak coğrafyaya ilgi duymasının sebebini Allah'ın insanlara yeryüzünde gezmeyi ve geçmiş milletlerden ders alınmasını emretmesi olduğunu belirtir ve bununla ilgili ayetleri sıralar(11). Musa peygamber ve Mecmaal Bahreyn'den, Hz Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya gitmesinden bahseder. Yine Hz. Muhammed'in Hicret'inden bahseder(13). Şehirlerin yükseklikleri ve aralarındaki uzaklıklar hakkında bilgiler verir. Yine burada dünyanın yaratılışını Tevrat ve Kur'an'a göre açıklar. Hz. Adem'in yeryüzüne Yemen Dağlarına iskan ettirildiğini belirtir(21). Akdeniz ve Kızıl Deniz arasına bir kanal yapılması konusunda tarihte denemeler olduğunu, bunların kalıntılarının bugün de görülebileceğini. İki deniz arasına açılacak kanalın Arşimet'in "Birleşik Kaplar Teorisi"ne göre yeryüzüne zarar vermeyeceğini ve bunun mümkün olduğunu belirtir(24).⁸⁸

Yine bu kitabında kibleyi bulma ile ilgili metotları belirterek, tarihi, coğrafi, astronomik, astrolojik bilgiler vermekte,⁸⁹ Afrika yerlilerinden, Finlandiya'da kızak çeken köpeklerden de bahsetmektedir(108).⁹⁰

El-Kanunü'l-Mes'udi

Gazne hükümdarı sultan Mesud'a ithaf edilmiş olan bu eser kürelerle ilgili astronomik matematiksel işlemlerden, astrolojiden, çeşitli milletlerin tarihsel bilgisinden, coğrafi konulardan, yeryüzü bilgisi olan

⁸⁰ Lawrence, agm.

⁸¹ Bîrûnî, *Tahdidu Nihayeti'l-Emakini li Tashihi Mesefahatü'l-Mesakin*, (tahkik: Muhammed Tanci), Ankara 1962

⁸² Tümer, *DİA*, VI/212.

⁸³ Biruni, *Tahdid*, 5,7,9,11,

⁸⁴ Biruni, *Tahdid*, 16.

⁸⁵ Biruni, *Tahdid*, 38, 43,47,50,52,58,65,259,

⁸⁶ Tümer, age, 34.)

⁸⁷ Tümer, *DİA*, VI/212

⁸⁸ Şehat, 192.)

⁸⁹ Tümer, age, 34

⁹⁰ Tümer, age, 52.

jeodeziden, trigonometrik, meteorolojik konulardan bahseden, ansiklopedik mahiyette bir kitaptır.⁹¹ Bîrûnî bu eserine Batlamyus'un *Almagesti*'i gibi üçgenlerle ilgili geniş bir giriş ile başlar.⁹²

Ayrıca Kanuni Mesudi'de yeryüzü ile ilgi eski Yunan ve Hint bilginlerinin görüşlerini verir. Dünyanın küresel olduğu üzerinde durur.⁹³

Kitabü't-Tefhim fi Evaili Sınaati't-Tencim:

1040 yılında tamamlanan bu eser, astronomi bilimine giriş özelliği taşımakta, astronomi, astroloji, coğrafya ile ilgili konuları kapsamaktadır.⁹⁴

Tefhim'de yeryüzü ve denizlerle ilgili olarak her ne kadar Yunanlılardan özellikle Ptolemy (Batlamyus)'nin fikirlerinden yararlınsa da kendisi de ilaveler yapmıştır.⁹⁵

Kitabü'l Cevahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir:

Gazne Sultanı Mevud'a atfen yazılan bu kitap nasihatü'l mülük tarzındadır. İlk bölümü sultanı eğitmek amacıyla yazılmıştır. Psikoloji, fizyoloji, sosyoloji, tıp, tarih, ahlak, fıkıh ile ilgili bilgiler verir. İkinci bölümde ise mineraloji, madencilik, fizik, kimya, tıp tarih, etnolojik konuları işlemiştir. Burada maddelerin özgül ağırlığını ölçmüş, bunu yaparken kendisinin icat ettiği ve "cihazı mahruti" dediği bir aleti kullanmıştır. Bîrûnî ölçme işleminde önce maddenin ağırlığını ölçer, sonra onu içinde su bulunan cihazı mahrutiye atar. Dışarı taşan suyu ölçer ve maddenin hacmini ve özgül ağırlığını bulur. Bu tespitleri günümüz ölçülerine çok yakındır. Yine o sıcak su, soğuk su arasındaki yoğunluk farkını da tespit etmiştir.⁹⁶

Bîrûnî Kitabü'l-Cevahir'de, altının ağırlığını esas alarak dokuz madenin ve yine safirin ağırlığını esas alarak dokuz değerli taşın özgül ağırlıklarını, hidrostatik ilkeleri (uygulayarak hesaplar. Örneğin, altın için 19.05–19.26 (gerçekte 19.29), bakır için 8.72–8.83 (gerçekte 8.85), cıva için 12.74–13.59 (gerçekte 13.56) ve pirinç için 8.55–8.67 (gerçekte 8.40) değerlerini vermektedir. Kitap, "mineralbilimde ortaçağda yazılmış en kapsamlı metin" olarak kabul edilmektedir.⁹⁷ Yine Bîrûnî bu eserinde Avrupa Asya ve Afrika'daki metaller üzerine tahliller yaptı. Zümrüt, yakut, billur, cam gibi maddeler hakkında bilgiler verir. Minerallerin isimlerinin filolojik tahlillerini verir. Arap, Fars, şairlerinden aktarmalar yaparak. Çalışmasının 200 sayfasını taşlara ayırmıştır.⁹⁸

Diğer taraftan yine bu kitapta Bîrûnî'nin hazine ilgili görüşleri de vardır. Ona göre mallar ve altın hayatın zaruretidir. Onlar stoklanmayıp, tedavüle bırakılmalıdır. Bu konuyu Kur'an ayetleri ile destekler.⁹⁹

Bununla beraber Bîrûnî, Kitabü'l-Cevahir fi Marifeti'l-Cevahir adlı kitabında yağmur taşıyla yağmur yağdırılamayacağı veya zümrüdün yılan üzerinde etki yaptığı yolundaki inançları yıkmaya çalışmıştır.¹⁰⁰

Kitab-üs-Saydala veya Saydana

Bîrûnî'nin seksen yaşında 1050 tarihinde kaleme aldığı bir eserdir. Bu kitap tıp ve eczacılıkla ilgilidir. Bîrûnî bu eserinde otların isimlerini çeşitli dillere göre alfabetik olarak verir. Kelimelerin anlamlarını verirken şiirleri de kullanır.¹⁰¹

Bîrûnî otların hangisinin hangi derde deva ve şifa olduğunu çok iyi bildiğinden eczacılıkla doktorluğun sınırlarını çizmiş, ilaçların yan etkilerinden bahsetmiştir. O hayatının büyük bir kısmını bitkiler ve onların tıbbi kullanımları üzerine harcamıştır. Bazı uyuşturucuların isimlerini açıkça verse de bazılarını sembollerle verdi. Bu

⁹¹ Tümer, *DİA*, VI/213

⁹² Togan, *İA*, II/640.

⁹³ Pingree, agm.

⁹⁴ Tümer, *DİA*, VI/212

⁹⁵ Pingree, agm.

⁹⁶ Togan, *İA*, II/641; Şehat, 201-202.

⁹⁷ Hermi, agm.

⁹⁸ Şehat, 144

⁹⁹ Sidu, 79

¹⁰⁰ Togan, *İA*, II/644.

¹⁰¹ Togan, *İA*, II/642; Tümer, *DİA*, VI/213; Şehat 81

konuda Bîrûnî'nin botanikçi, ilaççı, fizikçi, filozof, gramerci, şair olmak üzere yüz kadar bilim referans kaynağıdır.¹⁰²

Risale fi Fihristi Kütübi Muhammed b. Zekerriyya er-Razi. Bîrûnî bu eserinde Razi'nin eserlerinin bir fihristini verir.¹⁰³

Onun Harezmi tarihine ait Ahbarü'l-Harezmi ve Meşahirü'l-Harezmi, Gazneliler tarihine dair Tarihu Eyyami's-Sultan Mahmud; Maniheistler ve Karmatilerle ilgili Tarihü'l-Mübayyeze ve'l-Karamita adlı eserleri vardır. Ayrıca tarih tenkidine ait Tenkidü't-Tevarih adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.

Bîrûnî'nin Asar ve Tahkik eserleri dikkate alındığında onun Dinler Tarihi bilimine katkılarının oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Bununla beraber Bîrûnî'nin verdiği bilgiler hala geçerliliğini de korumaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki verdiği bilgiler sadece Hint dinleri ile de sınırlı değildir. Yaşadığı yer ve dönemdeki dinlerle ilgili bilgileri objektif bir şekilde vermektedir. Onun özellikle Zerdüştlükle ve bayramları ile ilgili verdiği bilgiler son derece önemlidir. Buna ilaveten o, Sogdların ve Harezmîlilerin inançları hakkın da az da olsa bilgiler vermektedir.¹⁰⁴

Ayrıca Bîrûnî Maniheizm'e ilgi duymamakla birlikte Mani'nin yazılarına şaşılacak derecede ilgi göstermektedir. O Maninin Nauhraga'ından önemli bir bölümü kelimesi kelimesine aktarmaktadır. (Asar 207). Yine ona göre Doğu Türklerinin bir kısmı Mani dinine mensuptur. O, Mani'nin yalan söylemenin yasak olduğunu öğreten kimselerden birisi olduğunu ifade eder. Yine o Mazdak hakkında da önemli bilgiler sunar. (Asar 79-80).

Bîrûnî Grek Ortodoksluğundan olan Melkitlerin törelerinden bahseder (Asar,288-302). Bugünkü Hristiyan yazarlarca da kullanılan Doğu İran'daki Hristiyanlık hakkında değerli bilgiler verir. Bununla beraber Nesturilerin kutsal günleri hakkında bilgi verir. (Asar,309-15).

Bîrûnî'nin Dinler Tarihi ile ilgili bilgilerinin kaynağını o dinlerin kutsal kitapları ve dini literatürü ile birlikte din mensupları da oluşturmaktadır. Nitekim Bîrûnî'nin elinde Ahdi Atik ve Ahdi Cedid'in Arapça tercümeleri de vardı. Bununla birlikte Yahudi ve Hristiyanlığa ait diğer kitaplar da elinin altında idi.

O Yahudilerin ibadetleri hakkında bilgi veremediği için özür diler. Bu konuda şöyle der: "Biz onların mezheplerini, prensiplerini bilen kimseyi bulmada başarısız olduk"(Asar,315).

Bîrûnî Hristiyanlıkla ilgili güvenilemeyen bilgilerle karşılaştığı zaman bunları kullanmamak için "bu konu ile ilgili İncil'de bilgi yoktur" demektedir. Bir başka bölümde Esav ve Yakup'un hikâyesini Tevrat'a göre vermektedir.

Bununla beraber Bîrûnî'nin Hristiyanlığa eleştirileri de vardır. Ama Arius'un fikirlerini İslam'a çok yakın olarak görür. Asar 288,89.¹⁰⁵

Diğer taraftan Bîrûnî İslam mezhepleri ile ilgili malumatı okuyuculara aktarmaktadır. Nitekim o, kayıp eseri olan **Tarihü'l-Mübayyeze ve'l-Karamita** isimli eserde Bahreyn Karmatileri hakkında da bilgiler vermektedir. Burada Bağdadi'nin el-Fark'ından aktarmalar yapmaktadır(Asar 211). Asar'da Museyleme'den (209-210) ve Hallac'tan (211-12) da bilgiler takdim etmektedir.

Bîrûnî birçok bölümde Hint inançları ile Grek ve İslam sofilerinin görüşlerini mukayese eder. Yine o bir diğer pasajda (Tahkik 82) Hintlilerin kutsal hecesi olan aum'u besmelesi ve Yahudilikteki ağza alınması yasak olan Yahve ile de mukayese eder. Sonra Hinduların da melekleri ifade için dikkatlice kullandığı "deave" kelimesi üzerine yoğunlaşır. Ona göre bu kelime Farsçadaki şeytanlara tekabül eder. Mesudi ve diğer Müslüman yazarlar gibi Bîrûnî de Zerdüş'ten önce Budist düşüncüyü takip eden İranlıların yanlışlarını ortaya koyar (Hint 10, Asar 204).¹⁰⁶

¹⁰² Georges C. Anawati, "Mineralogy", Bîrûnî, Abu Rayhân Mohammad b. Ahamad, <http://www.iranica.com/newsite/articles/v4f3/v4f3a040.html>

¹⁰³ Tümer, *DİA*, VI/213

¹⁰⁴ Blois, agm.

¹⁰⁵ Tümer, age, 135

¹⁰⁶ Blois, agm

Bîrûnî'nin verdiği bilgiye göre Hintlilerde boşanma yoktur. Bir kişni üst bir kasttan kimse ile evlenmesine kesinlikle izin verilmektedir. Kadının kocası ölünce onun evlenmesi uygun değildir. Hatta kadın diri diri yakılmayı da kabul edebilir de. Kadınlar mirasta ¼'ünü alırlar. İneğin kutsal sayılmasının nedeni onun faydalı bir hayvan olmasıdır. Zamanla bu uygulama dinleşmiştir.¹⁰⁷

Yukarıda işaret edildiği gibi Bîrûnî çeşitli bilim dalları ile yakından ilgilenmiş, eserler vermiş ansiklopedist bir bilgindir. Bununla beraber Hindoloji ve Dinler tarihi ile ilgili verdiği bilgiler bugün bile yapılan araştırmalara ışık tutmaktadır. Böyle çok yönlü bir bilim adamının eserleri Türkçeye kazandırılmalıdır. Bunun yapılabilmesi için eserlerinde hemen hemen her bilim dalını ilgilendiren bölümler olduğundan multi disiplinler bir çalışma gerekir.

¹⁰⁷ Şehat, 187-190.